

HİTİT İLAHİYAT DERGİSİ

Hitit Theology Journal

e-ISSN: 2757-6949
Cilt | Volume 23 • Sayı | Number 1
Haziran | June 2024

Taberî'nin Latîfü'l-kavl Adlı Fıkıh Eserini Tefsiri Câmiu'l-beyân Üzerinden Okumak

Reading al-Tabari's Fiqh Work Named Latîf al-Qawl Through the Tafsîr of Jâmi' al-Bayân

Ceyda GÜRMAN

Doç. Dr. | Assoc. Prof.

Sinop Üniversitesi, Temel İslam Bilimleri Bölümü, Tefsir
Sinop University, Department of Basic Islamic Sciences, Tafsîr

Sinop, Türkiye

cgurman@sinop.edu.tr

<https://orcid.org/0000-0002-4136-9766>

Makale Bilgisi | Article Information

Makale Türü | Article Type: Araştırma Makalesi | Research Article

Geliş Tarihi | Received: 14.02.2024

Kabul Tarihi | Accepted: 08.04.2024

Yayın Tarihi | Published: 30.06.2024

Atıf | Cite As

Gürman, Ceyda. "Taberî'nin Latîfü'l-kavl Adlı Fıkıh Eserini Tefsiri Câmiu'l-beyân Üzerinden Okumak-". *Hitit İlahiyat Dergisi* 23/1 (2024), 393-410. <https://doi.org/10.14395/hid.1436786>

Değerlendirme: Bu makalenin ön incelemesi iki iç hakem (editörler - yayın kurulu üyeleri) içerik incelemesi ise iki dış hakem tarafından çift taraflı kör hakemlik modeliyle incelendi.

Benzerlik taraması yapılarak (Turnitin) intihal içermediği teyit edildi.

Etik Beyan: Bu çalışmanın hazırlanma sürecinde bilimsel ve etik ilkelere uyulduğu ve yararlanılan tüm çalışmaların kaynakçada belirtildiği beyan olunur.

Etik Bildirim: ilafdergi@hitit.edu.tr | <https://dergipark.org.tr/tr/pub/hid/policy>

Çıkar Çatışması: Çıkar çatışması beyan edilmemiştir.

Finansman: Bu araştırmayı desteklemek için dış fon kullanılmamıştır.

Telif Hakkı & Lisans: Yazarlar dergide yayınlanan çalışmalarının telif hakkına sahiptirler ve çalışmalarını CC BY-NC 4.0 lisansı altında yayımlanmaktadır.

Review: Single anonymized - Two Internal (Editorial board members) and Double anonymized - Two External Double-blind Peer Review
It was confirmed that it did not contain plagiarism by similarity scanning (Turnitin).

Ethical Statement: It is declared that scientific and ethical principles have been followed while conducting and writing this study and that all the sources used have been properly cited.

Conflicts of Interest: The author(s) has no conflict of interest to declare.

Grant Support: The author(s) acknowledge that they received no external funding to support this research.

Copyright & License: Authors publishing with the journal retain the copyright to their work licensed under the CC BY-NC 4.0.

Reading al-Tabari's Fiqh Work Named Latif al-Qawl Through The Tafsir of Jami' al-Bayan*

Abstract

Muhammad b. Jarir al-Tabari (d. 310/923) was a scholar who lived in Baghdad during the Abbasid period in the third and fourth centuries, when Islamic sciences were systematised and a considerable literature was penned. He is famous for being a well-rounded scholar and author who was distinguished as a mufassir, faqih, and historian, as well as being proficient in qira'ah, hadith, Arabic language and grammar, poetry, ethics, and medicine. In the fourth century, when the geography of Islam stretched from Andalusia to Khorasan, and many scholars such as the mutakallim Ash'ari (d. 324/935), the linguist Zajjaj (d. 311/923), the faqih Tahawi (d. 321/933) and al-Karhi (d. 340/952), the muhaddith al-Nasa'i (d. 303/915), the historian al-Masudi (d. 345/956), the mufassir Ibn Abi Hatim (d. 327/938), al-Maturidi (d. 333/944) and al-Jassas (d. 370/981) who influenced and shaped Islamic thought, were produced, he is one of the names that left a similar impact. Traveling to many Islamic lands and going on scholarly journeys, al-Tabari finally settled in Baghdad, where he would reside until his death, and wrote his famous tafsir *Jami' al-bayan*. In addition to his extraordinary tafsir, which is considered by some scholars to have not yet been surpassed, his extant *Tarihu al-umam wa'l-muluk*, *al-Tabsir*, *Sarihu al-sunna*, *Zayl al-muzayyal*, some of which have reached today, *al-Tahzib al-asa*, and *Ikhtilaf al-fuqaha*, there are other works that have not been extant or have not yet been unearthed, such as *Latif al-qawl*, *Basit al-qawl*, *Adab al-kaza*, *al-Hafif*, *al-Rad* and *Adab al-nufus*, as well as other works mentioned in the sources.

This article discusses his work *Latif al-qawl fi ahkam sharah al-Islam*, which covers the topics of the usul al-fiqh and some furu al-fiqh and which we do not have, and makes some remarks about its content. In *Ikhtilaf al-fuqaha*, al-Tabari discussed the ijtihads of jurists such as Abu Hanifa (d. 150/767), Imam Shafi'i (d. 204/820), and Imam Malik (d. 179/795) and the differences of opinion between them, and then wrote *Latif al-qawl*, which consists of eighty-three chapters and is said to be around two thousand five hundred pages, and he summarized it in his work *al-Hafif*. *Latif al-qawl* is a very valuable work in which he explains his opinions on fiqh in a comprehensive manner and which is accepted as a basis by his followers. In this book, al-Tabari explained and elaborated on his fatwas as the founder of the sect and his own preferences in usul al-fiqh. "I have two books from which no faqih can be without: *al-Ihtilaf* and *al-Latif*." He said so, emphasizing the importance he attached to these two works. Considering the fact that his tafsir of around three thousand manuscript leafs is now published in twenty-odd volumes, it is understood that *Latif* of two thousand five hundred leafs, which has not reached to the present day, is also a work of twenty volumes.

This article aims to contribute to the understanding of al-Tabari's identity as a faqih by presenting the work to the scholars and to trace how his knowledge in the field of fiqh is affected by his tafsir. *Latif al-qawl* is mentioned in almost all of the sources that offer information about his biography and works, but there is limited information about its features and content. In this context, the most detailed information about the features of the work can be found in Hamawi's (d. 626/1229) *Mu'jam al-udaba*. Information on the issues it covers can be seen in al-Tabari's references to *Latif al-kawl* in *al-Jami' al-bayan*. It was found that he referred to this work in more than twenty places, as he said, "Since we have explained this issue in *Latif al-kawl*, we do not need to repeat it here." The author's references in his other works were also examined and then the information given by different authors about the content of *Latif al-qawl* was compiled and evaluated. In this study, a special heading was opened for the topics of nasih, mensuh; amm, hass; ijma; qiyas; the obligation of statements of command and knowledge; and the related examples and tafsir of the verses were examined, thus examining how al-Tabari put into practice the method he followed and adopted in the usul al-fiqh and the method he adopted in the tafsir of the ahkam verses. Since there is no research on *Latif al-qawl*, it is hoped that the present work will contribute to the literature.

Keywords: Tafsir, Usul al-Fiqh, al-Tabari, Lost Book *Latif al-qawl*, *Jami' al-bayan*.

Taberî'nin Latîfû'l-kavl Adlı Fıkıh Eserini Tefsiri Câmiu'l-beyân Üzerinden Okumak**

Öz

Muhammed b. Cerir et-Taberî (ö. 310/923), İslâmî ilimlerin sistemleştigi ve hatırı sayılır bir müdevvenâtın oluştuğu üçüncü ve dördüncü asırlarda Abbâsî dönemi Bağdat'ında yaşamış bir âlimdir. Müfessir, fakih ve tarihçi kimliğiyle temayüz etmiş aynı zamanda kıraat, hadis, Arap dili ve nahvi, şiir, ahlak ve tıp ilimlerine de vakıf, çok yönlü ve mütebahhir bir âlim ve müellif olmasıyla meşhurdur. Endülüsten Horasan'a İslâm coğrafyasının

* This article is the revised and developed version of the unpublished conference presentation entitled "Reading al-Tabari's Work of Usul al-Fiqh Named Latif al-Kavl Through the Tafsir of Cami' al-Bayan" orally delivered at the Islamic Sciences Through Centuries: The Places of the Hijri Fourth Century in the Development of the Sciences Symposium.

** Bu makale, Asir Asir İslâmî İlimler: Hicri Dördüncü Asrın İslâmî İlimlerin Gelişmesindeki Yeri İsimli Uluslararası Sempozyumu'nda sözlü olarak sunulan ancak tam metni yayımlanmayan "Taberî'nin Latîfû'l-kavl Adlı Fıkıh Usûlü Eserini Câmi'u'l-beyân Tefsiri Üzerinden Okumak" adlı tebliğin içeriği geliştirilerek ve kısmen değiştirilerek üretilmiş hâlidir.

genişlediği ve muhallem eserlerin telif edildiği, İslâm düşüncesini etkileyen ve şekillendiren mütekellem Eş'arî (ö. 324/935), dilci Zeccâc (ö. 311/923), fakih Tahavî (ö. 321/933) ve Kerhî (ö. 340/952), muhaddis Nesâî (ö. 303/915), tarihçi Mesûdî (ö. 345/956), müfessir İbn Ebî Hâtim (ö. 327/938), Mâtürîdî (ö. 333/944) ve Cessâs (ö. 370/981) gibi nice âlimin yetiştiği dördüncü asırda kendisi de benzer tesir bırakan isimlerden biridir. Birçok İslâm beldesini dolaşan ve ilmî rihlelere çıkan Taberî, nihai olarak vefatına kadar meskûn bulunacağı Bağdat'a yerleşerek meşhur tefsiri *Câmiu'l-beyân*'ı kaleme almıştır. Onun kimilerince henüz aşılammayan harikulade tefsirinin yanı sıra günümüze ulaşan *Târîhu'l-ümem ve'l-mülûk, et-Tebîr, Sarihu's-sünne*, bir bölümü günümüze gelen *Zeylû'l-müzeyyel, İhtilâfü'l-fukahâ, Tehzîbü'l-âsâr* adlı eserleri yanında günümüze ulaşmayan ya da henüz gün yüzüne çıkarılmayan *Latîfü'l-kavl, Basîtü'l-kavl, Âdâbü'l-kazâ, el-Hafîf, er-Red* ve *Edebü'n-nüfûs* gibi eserleri ile kaynaklarda zikredilen daha başka eserleri de vardır.

Bu makalede onun fıkıh usûlü ile bazı fûrû fıkıh konularını hâvi ve elimizde bulunmayan *Latîfü'l-kavl fî ahkâmi şerâi'i'l-İslâm* adlı eseri konu edinilerek içeriği hakkında bazı mülahazalarda bulunulmuştur. *İhtilâfü'l-fukahâ*'da Ebû Hanîfe (ö. 150/767), İmam Şâfiî (ö. 204/820) ve İmam Mâlik (ö. 179/795) gibi fakihlerin içtihadlarını ve aralarındaki görüş farklılıklarını ele alan Taberî, ardından seksen üç bölümden müteşekkil ve iki bin beş yüz varak civarında olduğu ifade edilen *Latîfü'l-kavl*'i kaleme almış ve onu da *el-Hafîf* adlı eserinde ihtisar etmiştir. *Latîfü'l-kavl*, onun fikhî görüşlerini derli toplu anlattığı ve kendisine tabi olanların dayanak kabul ettiği çok kıymetli bir eserdir. Taberî bu kitabında, mezhep kurucu olarak verdiği fetvaları ve kendi usûl-i fıkıh tercihlerini açıklamış, detaylı izahlarda bulunmuştur. "İki kitabım var ki hiçbir fakih ondan müstağni kalamaz: *el-İhtilâf* ve *el-Latîf*" diyerek bu iki eserine verdiği ehemmiyeti izhar etmiştir. Üç bin varak civarındaki tefsirinin günümüzde yirmi küsur cilt olarak yayımlandığı göz önünde bulundurulursa günümüze ulaşmayan iki bin beş yüz varaklık *Latîf*'in de yirmi cilt hacminde bir eser olduğu anlaşılmaktadır.

Bu araştırma ile eserin ilim ehline tanıtılması, Taberî'nin fakih ve müfessir kimliğini birlikte değerlendirmeye ve mukayese yapabilmeye katkı sunulması hedeflenmiştir. Fıkıh alanındaki donanımının tefsirine nasıl yansıdığı izi sürülmüştür. Onun biyografisi ve eserleri hakkında bilgi veren kaynakların neredeyse tamamında *Latîfü'l-kavl* zikredilmiş ancak özelliği ve içeriği hakkında sınırlı bilgi verilmiştir. Bu bağlamda eserin özellikleriyle ilgili en geniş bilgi Hamevî'nin (ö. 626/1229) *Mu'cemü'l-üdebâ*'sında vardır. Kapsadığı konulara dair malumat ise *Câmiu'l-beyân*'da Taberî'nin *Latîfü'l-kavl*'e yaptığı atıflarda görülmektedir. Onun "Bu konuyu *Latîfü'l-kavl*'de burada tekrara ihtiyaç kalmayacak şekilde açıkladık" minvalinde yirmiden fazla yerde bu esere atıf yaptığı tespit edilmiştir. Kimi zaman müellifin diğer eserlerindeki atıfları ve farklı müelliflerin *Latîfü'l-kavl*'in içeriğiyle ilgili verdikleri bilgilere de bakılarak değerlendirmelerde bulunulmuştur. Çalışmamızda eserin seksen üç risalesinden biri olan "Kitabü'l-beyân an usûli'l-ahkâm" adlı bölümünde zikrettiği anlaşılan nâsih-mensûh, âm-hâs, icmâ, kıyas, emir ve haber ifadelerinin vucûbiyeti konularına özel başlık açılarak ilgili örnekler ve âyet tefsirleri incelenmiş böylece Taberî'nin fıkıh usûlünde takip ettiği yolu ve benimsediği yöntemi, ahkâm âyetlerini tefsirde nasıl pratiğe döktüğü tetkik edilmiştir. *Latîfü'l-kavl*'e ilişkin bir çalışma bulunmaması sebebiyle literatüre katkı sağlanması umulmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Tefsir, Fıkıh Usûlü, Taberî, Kayıp Eser *Latîfü'l-kavl, Câmiu'l-beyân*.

Giriş

Muhammed b. Cerîr b. Yezîd b. Kesîr b. Gâlib et-Taberî (ö. 310/923) Hazar denizinin güneyine sınır olan Taberistan bölgesinin kuzeyindeki Âmul'de 224/839 yılında doğmuştur.¹ Evlenmeyen ve çocuk sahibi de olmayan Taberî'ye İslâm beldelerindeki künyeleme geleneğine dayanarak Ebû Ca'fer künyesi verilmiştir.² Çiftçilik ve toprak işleriyle uğraşan babası, gördüğü bir rüyanın da etkisiyle oğlunun maişetini karşılayabileceği bir miras bırakmış, Taberî de herhangi bir geçim sıkıntısı olmadan kendini ilme hasretmiştir.³

¹ Ebû'l-Ferec Muhammed İbnü'n-Nedîm, *Kitâbü'l-Fihrist*, thk. Rıza Teceddüd (Tahran: y.y., 1391/1971), 291; Ahmed b. Ali Hatib el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdât (Târîhu Medîneti's-Selâm)*, thk. Beşâr Avvâd Ma'rûf (Beyrut: Dârü'l-Garbi'l-İslâmî, 1422/2001), 2/551; Ebû'l-Kâsım Ali b. Hasan İbn Asâkir, *Târîhu medîneti Dimâşk*, thk. Muhibbüddin Ebû Saîd Ömer b. Garâme el-Amrî (Beyrut: Dârü'l-Fikr, 1415/1995-1421/2000), 52/191; Yâkûb b. Abdillâh el-Hamevî, *Mu'cemü'l-üdebâ: İrşâdü'l-erib ilâ ma'rifeti'l-edîb*, thk. İhsan Abbas (Beyrut: Dârü'l-Garbi'l-İslâmî, 1993), 2441, 2445.

² Künyeleme âdeti sadece ilk çocuğa nispetle olmazdı. Mesela Hz. Peygamber Hz. Âişe'ye çocuğu olmadığı halde kız kardeşi Esmâ'nın oğluna nispetle Ümmü Abdullah künyesini vermiştir; bk. Ebû Abdullah Ahmed b. Hanbel, *el-Esmâ ve'l-Künâ*, thk. Abdullah b. Yûsuf (Küveyt: Mektebetü Dâri'l-Aksâ, 1406/1985), 87. Yine Suheyb b. Sinân'a çocuğu olmadığı halde Ebû Yahyâ künyesini vermiş, Enes b. Mâlik'in henüz süten yeni kesilen kardeşine de Ebû Umeyr künyesi ile seslenmiştir; bk. Ebû Bişr ed-Dülâbi, *el-Künâ ve'l-Esmâ*, thk. Ebû Kuteybe el-Faryâbî (Beyrut: Dâru İbn Hazm, 1421/2000), 1/287, 2/687.

³ İbnü'n-Nedîm, *Fihrist*, 291; Hatib el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdât*, 2/553; İbn Asâkir, *Târîhu medîneti Dimâşk*, 52/192, 204; Hamevî, *Mu'cemü'l-üdebâ*, 2446; Fuat Sezgin, *Târîhü't-türâsi'l-Arabî*, çev. Mahmud Fehmi Hicâzî (Riyad: Câmiatü'l-İmam Muhammed b. Suud el-İslâmiyye, 1411/1991), 1(3)/159.

İlim hayatına memleketinde başlamış, hıfzını tamamlamış ardından ilk rihlesini on iki yaşlarında Rey'e yapmış ve burada *Tefsîr*'inde çokça rivayet aktardığı Müsennâ b. İbrahim el-Âmülî (ö. 245/854'ten sonra) ve Muhammed b. Humeyd er-Râzî'den (ö. 248/862) ilim almıştır.⁴ Ardından Bağdat'a gelen Taberî, Ahmed b. Hanbel'in (ö. 241/855) kısa süre önce vefat etmesi sebebiyle onun derslerine katılamamıştır. Basra, Küfe, Şam, Mısır, Vâsıt, Fustât ve memleketi Taberistan gibi birçok İslâm beldesini dolaşmış ve nihai olarak vefatına kadar meskûn bulunacağı Bağdat'a yerleşerek meşhur tefsiri *Câmiu'l-beyân*'ı kaleme almıştır. Bağdat'ta 310/923 yılı, Şevval ayında 86 yaşında iken vefat etmiştir.⁵

İslâm ilim tarihinde mümtaz bir yere sahip olan ve eserleriyle iz bırakan Taberî hakkında birçok araştırma yapılmış ve eser kaleme alınmıştır. Ancak *Latifü'l-kavl fî ahkâmi şerâi'i'l-İslâm* adlı günümüze ulaşmamış eserinin incelenmediği anlaşılmıştır. Onun müfessir ve fakih kimliğinin birlikte ele alındığı ve her iki alandaki yetkinliğine vurgu yapılan bu çalışmada, *Latifü'l-kavl*'in ilim ehline tanıtılması ve içerdiği konular hakkında bilgi verme hedeflenmiştir. Mukayeseli bir okuma yapılarak, onun fıkıh usûlünde takip ettiği yolu ve benimsediği yöntemi, ahkâm âyetlerini tefsirde nasıl pratiğe döktüğü tetkik edilmiştir. Bu okumada *Câmiu'l-beyân*'da *Latîf*e yapılan atıflar esas alınırken kimi zaman müellifin diğer eserlerindeki atıfları ve farklı müelliflerin *Latifü'l-kavl*'in içeriğine ilişkin verdikleri bilgilere de başvurulmuştur. Bununla birlikte çalışmamız, onun *Latifü'l-kavl*'de geçtiği anlaşılan görüşleri ile sınırlıdır, fıkıhını ve diğer fakihlerden farklı tercihlerini kâmil mânada ortaya koyma gibi bir iddia taşımamaktadır. Taberî ve eserleriyle ilgili, çalışmamıza da kaynaklık eden çok sayıda kıymetli eser kaleme alınsa da münhasıran *Latifü'l-kavl*'e ilişkin bir çalışma bulunmamaktadır ve bu cihetle, literatüre katkı sağlanması umulmaktadır.

1. Taberî'nin Tefsir ve Fıkıh İlmindeki Yeri

Latifü'l-kavl'in muhtevası hakkında bilgi edinebilmek için tefsiri esas alındığından Taberî'nin tefsir ve fıkıh ilmindeki yerine ve eserlerine kısaca değinmek istiyoruz. Çok münbit bir âlim olan Taberî, daima ilimle iştigal etmekteydi. Öğle namazından ikindiye kadar kitap telifine vakit ayırır, ikindiden sonra akşam vaktine kadar öğrencilerine ders takriri yapar ardından yatsıya kadar fıkıh dersleri verirdi.⁶ Kazâ ve mezâlim görevlerini, hakânü'l-vüzerânın yüklü meblağlardaki tekliflerini, ashâbının ısrarlarına rağmen reddetmiş ve hayatını ilme hasretmiştir.⁷ “Âlimlerin önde gelenlerinden, içtihad eden ve sözüne danışılan, birçok ilme vakıf, Kur'an'ı ezbere bilen, kıraatlere hakim, meânîyi, ahkâmü'l-Kur'an'ı, Hz. Peygamber'in sünnetini, rivayetlerin sahihini-zayıfını, nâsih-mensûhu, sahâbe, tâbiûn ve etbâu't-tâbiînin sözlerini, helal-haramı ve tarihi bilen çok yönlü bir alim” olarak tavsif edilmiştir.⁸

⁴ Hamevî, *Mu'cemü'l-üdebâ'*, 2446-2447. Şâkir'in sayımına göre Taberî'nin İbrahim süresi 27. âyete kadar olan 16. cildin sonunda 20787 rivayeti bulunur; bk. Muhammed b. Cerîr et-Taberî, *Câmiu'l-beyân an te'vili âyi'l-Kur'an*, thk. Mahmûd Muhammed Şâkir-Ahmed Muhammed Şâkir (Kahire: Mektebetü İbn Teymiyye, ts.), 16/611. Şamile taramasında Müsennâ'dan takribi 3300, İbn Humeyd'den de 3000'i aşkın rivayeti vardır. Taberî'nin hocaları hakkında bilgi için bk. Abdülazîz b. Osman Tüveycirî vd., *el-İmâm et-Taberî: fakîhen ve müerrihen ve müfessiren ve âlimen bi'l-kıraat* (Kahire: el-Munazzamatü'l-İslâmiyye li't-Terbiye (ISESCO), ts.; Beyrut: Darü't-Takrib Beyne'l-Mezâhibi'l-İslâmiyye, 1422/2001), 1/24-28.

⁵ İbnü'n-Nedîm, *Fihrist*, 291; Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdât*, 2/553; İbn Asâkir, *Târîhu medîneti Dimaşk*, 52/192, 204; Hamevî, *Mu'cemü'l-üdebâ'*, 2448; Sezgin, *Târîhü't-türâsi'l-Arabî*, 1(3)/159. Rihleleri hakkında kronolojik bilgi için bk. Muhammed Zühaylî, *el-İmâm et-Taberî: şeyhu'l-müfessirin ve umdetü'l-müverrihin ve mukaddemü'l-fukahâi'l-muhaddisin sāhibü'l-mezhebi'l-Cerîri* (Dimaşk: Dârü'l-Kalem, 1420/1999), 37 vd.; Mesut Kaya, *Taberî Tefsiri'nin Kaynakları* (İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 2022), 75-76.

⁶ Hamevî, *Mu'cemü'l-üdebâ'*, 2467. Kırk sene her gün kırk varak yazdığı nakledilmektedir; bk. İbn Asâkir, *Târîhu medîneti Dimaşk*, 52/195; Hamevî, *Mu'cemü'l-üdebâ'*, 2442.

⁷ İbn Asâkir, *Târîhu medîneti Dimaşk*, 52/200.

⁸ İbnü'n-Nedîm, *Fihrist*, 291; Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdât*, 2/550; İbn Asâkir, *Târîhu medîneti Dimaşk*, 52/192; Hamevî, *Mu'cemü'l-üdebâ'*, 2442.

Önceleri on sene kadar Şâfiî mezhebine göre fetva veren Taberî'nin,⁹ Mısır'dan dönmesinden sonra adına nispetle "Cerîriyye/Mezhebü't-Taberî" olarak anılan bir mezhebin ortaya çıktığından bahsedilmiştir. Bu mezhep hicri beşinci asırlara kadar gelmiş sonra müntesiplerini kaybetmiştir.¹⁰ İbn Nedîm (ö. 385/995), *Fihrist*'te Taberî mezhebine intisap eden âlimlerden Ali b. Abdülazîz ed-Dûlâbî (ö. 310/923'den sonra), Kûfe kadısı Ebû Bekr Ahmed b. Kâmil (ö. 350/961), Muâfâ en-Nehrevânî (ö. 390/1000), kelimacı ve Mu'tezilî Ebû'l-Hasan Ahmed b. Yahyâ b. Ali (ö. 327/938) gibi on bir ilim adamının ismini verir. Ahmed b. Yahyâ'nın *Kitâbü'l-icmâ' fi'l-fıkh alâ mezhebi't-Taberî, Kitâbü'l-medhal ilâ mezhebi't-Taberî ve nusrati mezhebihî* adlı eserlerini kaydeder.¹¹

Taberî, akşam namazından sonra ders halkasında fikhî konuları ele alır, yatsıdan sonra evine çekilip telif çalışmalarına devam ederdi. Zâhirî fikhini bizzat Davud ez-Zâhirî'den (ö. 270/884)¹² Şâfiî fikhini Bağdat'ta İmam Şâfiî'nin (ö. 204/820) kavli kadîminin en güçlü râvisi Ali el-Hasen b. Muhammed ez-Za'ferânî (ö. 260/874) ile Ebû Saîd el-İstahrî'den (ö. 328/940), Mısır'da Rebî b. Süleyman el-Murâdî (ö. 270/884) ile İsmail b. İbrahim el-Müzenî (ö. 264/878) gibi isimlerden almıştır. Hanefî fikhini Rey'de Ebû Hanîfe'nin (ö. 150/767) öğrencisi Ebû Mukâtil Hafı b. Selim'den (ö. 208/823) öğrenir ve fıkıh alanında önemli bir birikime sahip olur. Mâlikî fikhini da İmâm Malik'in (ö. 179/795) talebelerinden İbn Vehb'in (ö. 197/813) öğrencisi Yûnus b. Abdülâlâ'dan (ö. 264/878) almıştır.¹³

İmamü'l-müfessirîn ve şeyhu'l-müverrihîn kabul edilen¹⁴ Taberî'nin günümüze ulaşmış iki tam eseri *Tefsîr*'i ve *Târih*'idir.¹⁵ Tefsiri *Câmiu'l-beyân*'ı 270/884 yılında 46 yaşında iken talebelerine imla ettirmiştir.¹⁶ Otuz bin varak yazdırma niyetinde iken öğrencilerin güç yetiremeyecekleri yönündeki ifadelerinden hareketle üç bin varakta özetlemiş benzer durumu *Târihu'l-ümem*'i yazdırırken de yaşamış ve onu da özetlemiştir.¹⁷ *Câmiu'l-beyân*'ın tefsir tarihindeki yeri tartışılmazdır. Erken dönem tefsir faaliyetlerini doğru bir şekilde anlama ve sahih bir tefsir tarihi okuması ancak bu tefsir sayesinde mümkündür. *Câmiu'l-beyân*, sadece kendisinden önceki üç asırlık birikimi toplaması ve rivayetleri aktarması cihetiyle değil, kıraatlerdeki seçmeci tavrı, kendi fikhî yorumları, şiirle istişadları, özellikle Kûfî ve Basrî dil ekollerinin mukayeselerini yaptığı

⁹ Şâfiî tabakatlarında kendisine yer verilmiştir; bk. Takiyüddin Osman b. Salâhiddin İbnü's-Salâh, *Tabakâtü'l-fukahâi's-Sâfiyye*, thk. Muhyiddin Ali Necib, haz. Muhyiddin en-Nevevî (Beyrut: Dârü'l-Beşâiri'l-İslâmiyye, 1413/1992), 1/106; Tâciüddin Abdülvehhâb b. Ali b. Abdilkâfi es-Sübki, *Tabakâtü's-Sâfiyyeti'l-kübrâ*, thk. Mahmûd Muhammed Tanâhi-Abdülfehtah Muhammed el-Hulv (Kahire: Matbaatü İsâ el-Bâbî el-Halebî, 1964), 3/120.

¹⁰ Sezgin, *Târihü't-türâsi'l-Arabî*, 1(2)/159; 1(3)/255; Zühaylî, *el-İmâm et-Taberî*, 56; Muhammed b. Revvâs Kal'acî, *Mevsûatü fikhî't-Taberî ve Hammâd b. Ebî Süleyman* (Beyrut: Dârü'n-Nefâis, 1415/1994), 14; İsmail Cerrahoğlu, "Muhammed İbn Cerir et-Taberî ve Tefsiri", *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 16 (1968), 88. Kimilerine göre müstakil bir mezhebi yoktur ve onun Şâfiî mezhebinden farklı görüşleri, mezhep içi ihtilaflar olarak değerlendirilir; bk. Tüveycirî vd., *et-Taberî: fakîhen ve müerrihen ve müfessiren*, 1/32; Ali Yüksek, "Taberî Mezhebinin Ortaya Çıkışı ve Karakteristik Özellikleri", *İslâm Hukuku Araştırmaları Dergisi* 26 (2015), 459.

¹¹ İbnü'n-Nedîm, *Fihrist*, 291-292. Ahmed b. Yahyâ için bk. Hamevî, *Mu'cemü'l-üdebâ'*, 2/554. Ali b. Abdülazîz ed-Dûlâbî için bk. Ömer Rıza Kehhâle, *Mu'cemü'l-müellifin terâcimü musannifil'l-kütübi'l-'Arabiyye* (Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1414/1993), 7/124.

¹² Hocası Dâvud ez-Zahiri'ye reddiye olarak *Kitâbü'r-red alâ zi'l-esfâr*'ı yazmıştır. Hamevî, *Mu'cemü'l-üdebâ'*, 2460.

¹³ İbnü'n-Nedîm, *Fihrist*, 291; Hatîb el-Bağdâdî, *Târihu Bağdat*, 2/551; İbn Asâkir, *Târihu medîneti Dimaşk*, 52/196.

¹⁴ Celâlüddin es-Süyûtî, *Tabakâtü'l-müfessirîn*, thk. Ali Muhammed Ömer (Medine: Vizâratü's-Şüunü'l-İslâmiyye, 1431/2010), 95. Ayrıca bk. Zühaylî, *el-İmâm et-Taberî*, 85.

¹⁵ Brockelmann, Taberî'nin Arapça kaleme alınan dünya tarihini yazan ilk alim olduğunu söylemiştir; bk. Carl Brockelmann, *Târihu'l-edebi'l-Arabî*, çev. Abdülhalim en-Neccâr (Kahire: Dârü'l-Maârif, 1983), 3/45.

¹⁶ Hamevî, *Mu'cemü'l-üdebâ'*, 2452. Taberî'nin öğrencilerinden Ebû Bekr b. Bâleveyh 283-290 yılları arasında Taberî'nin tefsirini, kendilerine imla ettirdiğini söyler; bk. Hatîb el-Bağdâdî, *Târihu Bağdat*, 2/551; İbn Asâkir, *Târihu medîneti Dimaşk*, 52/196; Hamevî, *Mu'cemü'l-üdebâ'*, 2442. Taberî, daha önce telif ettiği bu eserini ilerleyen yıllarda imla meclisleri kurdurarak tekrar yazdırmış olabilir; bk. Kaya, *Taberî Tefsiri'nin Kaynakları*, 80.

¹⁷ İbn Asâkir, *Târihu medîneti Dimaşk*, 52/198; Hamevî, *Mu'cemü'l-üdebâ'*, 2442.

yerlerdeki izahatları açısından daha sonraki tefsirlerde göremeyeceğimiz pek çok özgünlüğe sahiptir.

Bu iki eserinin yanı sıra bir kısmı günümüze ulaşan; fıkha ilişkin *İhtilâfû'l-fukahâ*, Âmul ehlinin usûli'd-dinde takip ettikleri görüşleri konu edinen *et-Tebîr*,¹⁸ akaidle ilgili *Sarîhu's-sünne*,¹⁹ sahâbeden kendisine kadar gelen ilim adamlarının tarihini içeren tabakât ve ricâl kitabı *Zeylû'l-müzeyyel*; Ebû Bekr'in sahih senedli rivayetlerinden başlayıp İbn Abbas'a kadar yazılan ancak tamamlanamayan *Tehzîbü'l-âsâr* ile günümüze ulaşmayan ya da henüz gün yüzüne çıkarılmayan *Latîfû'l-kavl* ve muhtasarı *el-Hafîf fî ahkâmi şerâi'l-İslâm*,²⁰ *Kırâat*, *Basîtû'l-kavl*, *Âdâbü'l-kazâ*, *er-Red* ve *Edebü'n-nüfûs* gibi eserleri ile kaynaklarda zikredilen daha başka eserleri de vardır.²¹

İslâm ulemâsı genellikle muhtelif alandaki eserlerini kaleme aldıktan sonra en birikimli ve donanımlı hallerinde tefsir eserlerini yazarlar ve adeta tefsirleriyle eserlerini taçlandırırlandı. Ancak bu durumun aksine Taberî'nin ilk kaleme aldığı eserlerinden biri, tefsiridir. Taberî, *Tefsîr*'ini 270/884; *Zeylû'l-müzeyyel*'i 300/913;²² *Târîhu'l-ümem ve'l-mülûk*'u 303/915 yılında hitama erdirmiştir. *Tehzîbü'l-âsâr*'ını ise tamamlayamadan vefat etmiştir.²³ Eserleri hem kendi döneminde hem günümüze kadar her dönemde hak ettiği ihtimamı görmüştür. Çok hacimli eserler kaleme alsada bu eserlerin hiçbirisi derleme olmayıp hepsi özgün düşünceler ihtiva eden, yorum ve analize dayanan eserlerdir.

2. Latîfû'l-kavl Adlı Eseri

*Latîf*e geçmeden önce kısaca ilk kaleme aldığı eserlerden biri olan *İhtilâfû'l-fukahâ*'ya değinmek gerekir. Zira bu iki kitap onun fıkıh ilmindeki vukûfiyeti açısından önemlidir. Taberî, *İhtilâf-ful-fukahâ*'da İbn Ebî Leyla (ö. 148/765), Ebû Hanîfe, Evzâi (ö. 157/774), Leys b. Sa'd (ö. 175/791), Mâlik ve Şâfiî gibi mutlak müçtehidlerin içtihadlarını ve aralarındaki görüş farklılıklarını ele almıştır. Başlarda Ebû Bekr el-Esam'a (ö. 200/816) da yer veren Taberî, onun Mu'tezilî eğilimini gördükten sonra kitabından çıkarmıştır.²⁴

Bu eserde dört mezhep imamından Ahmed b. Hanbel'e yer vermemiş, bunun sebebini onun iyi bir muhaddis olduğu ancak fakih kabul edilemeyeceği yönünde izah etmiştir. Bu durum Hanbelîleri kızdırmıştır. Kaynaklarda, mutaassıp bazı Hanbelîler'in evini taşladığı ve ona zulmettikleri kaydedilir. Taberî ilerleyen zamanda her ne kadar İbn Hanbel'i müdafaa eden ve Hanbelîlerin kendisini yanlış anladıkları yerleri izaha kavuşturan *Kitâbü'l-ittizâr*'ı yazsa da bu onları teskin edememiştir. Aslı 3000 bin varak olduğu söylenen bu eserini, Hanbelîlerle yaşadığı

¹⁸ Ali b. Abdülazîz eş-Şibl ve İbn Bâz tahkikiyle 222 sayfa halinde yayımlanmıştır (Riyad: Dârü'l-Âsime, 1416/1996).

¹⁹ Bedr b. Yûsuf neşriyle 30 sayfa halinde yayımlanmıştır (Kuveyt: Dârü'l-Hulefâ, 1405/1985).

²⁰ Taberî bu eserini, Abbâsî vezirinin fıkha dair bir kitap yazması isteği üzerine telif etmiş ve bunun karşılığında kendisine takdim edilen 1000 dinari ise reddetmiştir. TDV Ansiklopedisi'nde ise bu kitabın *Latîf* olduğu söylenir. Ancak bu bilgi hatalıdır ve tashihi gerekmektedir; bk. Mustafa Fayda, "Taberî, Muhammed b. Cerîr", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2010), 315. Kaynak olarak gösterilen *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*'da da bu kitap *Hafîf* olarak kaydedilmiştir; bk. Şemsüddin Muhammed b. Osman ez-Zehabî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, thk. Şuayb el-Arnaût (Beirut: Müessesetü'r-Risâle, 1417), 14/270. Ayrıca bk. Hamevî, *Mu'cemü'l-üdebâ*, 2459.

²¹ İbn Asâkir, *Târîhu medîneti Dimaşk*, 192-198; Hamevî, *Mu'cemü'l-üdebâ*, 2444. Eserleri hakkında derli toplu bilgi için bk. Kal'acî, *Mevsûatü fıkhi't-Taberî*, 16-20; Ahmed Muhammed el-Hûfî, *et-Taberî (Silsiletü a'lâmü'l-Arab 13)* (Kahire: Vizâratü's-Sekâfeti ve'l-İrşâdi'l-Kavmî, 1382/1963), 89 vd.

²² 1000 varak hacindedir. Hadis ve tarihle uğraşanların elde etmeyi arzu ettikleri bir eser olduğu ifade edilmiştir. Hamevî, *Mu'cemü'l-üdebâ*, 2457.

²³ Hamevî, *Mu'cemü'l-üdebâ*, 2444.

²⁴ Hamevî, *Mu'cemü'l-üdebâ*, 2457.

tartışmalar nedeniyle toprağa gömdüğü zikredilir.²⁵ Vefatından sonra ise kitap toprak altından çıkartılmış ve bir kısmı günümüze ulaşmıştır.²⁶

İhtilâf'tan sonra kendi mezhebine göre yazdığı ve kendi tercihlerini açıkladığı eseri ise 83 kitaptan müteşekkil, 2500 varak civarındaki *Latîfû'l-kavl fî ahkâmi şerâi'î'l-İslâm*'dır.²⁷ "İki kitabım var ki hiçbir fakih ondan müstağni kalmaz: *el-İhtilâf* ve *el-Latîf*" diyerek bu iki eserine verdiği ehemmiyeti izhar etmiştir. 3000 varak civarındaki tefsirinin günümüzde yirmi küsur cilt olarak yayımlandığı göz önünde bulundurulursa 2500 varaklık *Latîf*'in de hacimli bir eser olduğu anlaşılmaktadır. Onun biyografisi ve eserleri hakkında bilgi veren kaynakların neredeyse tamamında zikredilen bu eserin özelliği ve içeriği hakkında ise sınırlı bilgi bulunmaktadır. En geniş malumat, *Mu'cemû'l-üdebâ*'da vardır.²⁸ Kapsadığı konulara dair misaller ise *Câmiu'l-beyân*'da yaptığı atıflarda görülmektedir. Eserin adı *Kitâbü'l-beyân an usûli'l-ahkâm* ve *Latîfû'l-beyân an usûli'l-ahkâm* olarak farklı şekillerde kaydedilse de en sık tekrar eden ismi *Latîfû'l-kavl fî ahkâmi şerâi'î'l-İslâm*'dır ve bir sonraki başlıkta ifade edileceği gibi "Kitâbü'l-beyân"ın *Latîf*'in bir bölümü olduğu anlaşılmaktadır.

Taberî, fikhî görüşlerini derli toplu anlattığı ve kendisine tâbi olanların dayanak kabul ettiği *Latîfû'l-kavl*'de mezhep kurucu olarak verdiği fetvaları ve kendi usûl-i fıkıh tercihlerini açıklamış, detaylı izahlarda bulunmuştur. Onun düşünce sistemini ve usûlünü içermesi ve düşünsel özgünlüğünü ortaya koyması bakımdan çok kıymetli bir eserdir.²⁹ Hamevî, eserin değerini ve özgünlüğünü şöyle belirtir:

Hem kendisinin hem de diğer fakihlerin yazdıkları kitaplar içerisinde en göz dolduranlardan biri, belli başlı mezhep eserleri içinde en güzel telif edileni ve en sağlam delillere dayandırılmış olanıdır. Ebû Bekr b. Râmîk, "Bir mezhebin fıkıh kitabı olarak kaleme alınanlardan hiçbirisi, mezhebini anlatmak üzere Ebû Cafer'in kaleme aldığı *el-Latîf* kadar güzel tasnif edilmemiştir" der.³⁰

Böyle kıymetli ve ilim ehline de taltif edilmiş bir eserin yazıldığı dönem, şehir ve müellifi itibarıyla günümüze ulaşmamış olması düşündürücüdür. Üstelik kaleme alındığı asır, ilmin yazıyla muhafaza edildiği dördüncü asır; şehir, kütüphaneler dolusu kitapların telif edildiği siyasî ve dinî başkent Bağdat; müellif de ilim ehline hem kendi döneminde hem sonrasında iltifat gören, fikir ve eserlerine rağbetin ziyade olduğu Taberî gibi bir âlim.³¹ Dolayısıyla Taberî'nin mezhebinin esaslarını cem eden böyle bir eserin kayıp olması anlaşılması zor bir durumdur. Tüm bu

²⁵ Hamevî, *Mu'cemû'l-üdebâ*, 2451-2452. Şu rivayet Hanbelî baskısına işaret eder: "İbn İshâk, Hüseyin b. Ali ed-Dârimî'nin 'Bağdat'ta kimden rivayet aldın? Muhammed b. Cerîr et-Taberî'den yazdın mı?' sorusuna 'Hayır!' cevabını verir. Kendisine sebebini sorunca 'Çünkü o dışarıya çıkmıyor, Hanbelîler de onun yanına girmeyi yasaklıyordu' der. Bunun üzerine Muhammed b. İshâk 'Ne kötü yapmışsın, yazık sana, yazdıklarının hiçbirisinden yazmasaydın da Ebû Cafer'den işitseydin daha iyiydi!"; bk. Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdât*, 2/551; İbn Asâkir, *Târîhu medîneti Dimaşk*, 52/196.

²⁶ Eserin bir kısmı günümüze ulaşmış ve müsteşriklerce neşredilmiştir. Fayda, "Taberî, Muhammed b. Cerîr", 39/317.

²⁷ *Latîf*'in kimi kaynaklarda otuz üç kitaptan oluştuğu zikredilse de genellikle 83 bölüm olduğu kaydedilmiştir; bk. Takiyüddin el-Makrizî, *el-Mukaffa'l-kebîr*, thk. Muhammed Ya'lâvî (Beyrut: Dârü'l-Garbi'l-İslâmî, 1411/1991), 5/484; Şemsüddin Muhammed b. Ali ed-Dâvudî, *Tabakâtü'l-müfessirin* (Beyrut: Dârü'l-Kütübî'l-İlmiyye, ts.), 2/115; İbn Asâkir, *Târîhu medîneti Dimaşk*, 52/196; Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, 14/273; Şemsüddin Muhammed b. Osman ez-Zehebî, *Târîhu'l-İslâm ve vefeyâtü'l-meşâhiri ve'l-a'lâm*, thk. Beşşâr Avvâd Ma'rûf (Beyrut: Dârü'l-Garbi'l-İslâmî, 2003), 7/163; Salâhüddin Halîl b. Aybek es-Safedî, *el-Vâfi bi'l-vefeyât*, thk. Ahmed el-Arnaût-Tezkî Mustafa (Beyrut: Dâru İhyâit-Türâsi'l-Arabî, 1420/2000), 2/212; Ebü'l-Fida İmâdüddin İbn Kesîr, *Tabakâtü'l-fukahâi's-Sâfiyyîn*, thk. Abdülhafız Mansûr (Beyrut: Dârü'l-Medâri'l-İslâmî, 2004), 2/218.

²⁸ Hamevî, *Mu'cemû'l-üdebâ*, 2458.

²⁹ Atik Aydın, *Taberî'nin Kur'an'ı Yorumlama Yöntemi* (Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2005), 16.

³⁰ Hamevî, *Mu'cemû'l-üdebâ*, 2458.

³¹ İlmî canlılık ile mezheplerin olgunlaşma ve istikrar döneminde olduğuyla ilgili bk. Zühaylî, *el-İmâm et-Taberî*, 16.

hususlar göz önünde bulundurulduğunda günümüze ulaşmamasının muhtemel sebepleri olarak şunlar söylenebilir:

1. Cerîriyye mezhebi sadece bir buçuk asır devam etmiştir ve sonrasında müntesibi kalmamıştır. Taberî'nin döneminde Hanefilik, Hanbelilik, Mâlikilik ve Şâfiilik gibi fikhî mezhepler sistemleşmiş ve dönemin ihtiyaç ve beklentilerine cevap verecek bir mahiyete sahip hale gelmişlerdir. Aynı zamanda kalabalık müntesiplere sahip olup geliştirdikleri usûl üzere yüzlerce âlim yetişmiştir. Taberî mezhebi, bu mezheplerin usûllerinin tamamlandığı bir dönemde ortaya çıkmış ve bu da hem kendi mezhebinin hem de mezhebinin kitabı sayılabilecek *Latîf*'in arka planda kalmasına neden olmuştur. Dolayısıyla eser, elden ele yaygınlaşmamış ve günümüze ulaşmamıştır.
2. Bir diğer akla gelen ihtimal, Hanbelîlerin bu durumdaki etkisidir. Zira Taberî, az evvel zikrettiğimiz üzere onlardan gördüğü tepki sebebiyle mezhep imamlarının görüşlerini bir araya getirdiği *İhtilâf*ı dahi saklamıştı. *Latîf* için de benzer bir durum düşünülebilir. Muhtelif ilim dallarına dair vukûfiyeti, donanımı, mukayese, tahlil ve tenkit kabiliyeti ile fikhî melekesi bakımından onun İbn Hanbel'den daha üstün olduğu ileri sürülebilirse de hem Hanbelîliğin zaman olarak mukaddem oluşu hem mihne sonrası Ahmed b. Hanbel'in kazandığı itibar Hanbelîliğin günümüze kadar gelmesini sağlarken, Taberî mezhebi, mutaassıp Hanbelîlerin menfi tutumlarının da etkisiyle kısa sayılabilecek bir zaman dilimi içerisinde kaybolmuş³² ve bu alandaki eserleri de günümüze ulaşmamıştır.

Tüm bunlarla birlikte pek çok yazma eserin geç tarihlerde gün yüzüne çıktığı bilinmektedir. *Latîf*'in de bir gün yazma halinde bulunmasına dair ihtimal pek tabi söz konusudur. Yazma eser kütüphanelerinde halen ilim insanlarının himmetini bekleyen çok sayıda kıymetli eser bulunmaktadır.

3. Latîfû'l-kavl'in Kapsadığı Bazı Usûl Konuları

Taberî, *Latîfû'l-kavl*'de fıkıh usûlü konularına yer verdiği gibi bazı fûrû konularını da inceler. Tefsirinde “Bu konuyu *Latîfû'l-kavl*'de açıkladığımız için burada tekrar etmeye gerek görmüyoruz.” minvalinde yirmiden fazla yerde bu eserine atıf yaptığı tespit edilmiştir. Bazen bu eserin seksen üç risalesinden biri olan “Kitâbü'l-beyân an usûli'l-ahkâm'a” atıf yapmaktadır.³³ Anlaşıldığı kadarıyla o, tıpkı *Câmiu'l-beyân*'a mukaddimeyle başlaması ve tefsirindeki usûlünü bu mukaddimede ortaya koyması gibi *Latîf*'e de “Kitâbü'l-beyân” ile başlayarak burada fıkıh usûlünü belirleyip ardından fûrû fıkha dair konulara geçiyor. Zira bu kadar hacimli bir eserin tamamının usûlden ibaret olması pek makul görünmemektedir.

Nâsih-mensûh, âm-hâs, icmâ, kıyas, emrin ve haber ifadelerinin vucûbiyeti, mücmel-müfesser, istihsanın reddi konularını genellikle “Kitâbü'l-beyân” adlı bölümünde zikretmektedir. Ayrıca ilgili yerde zikredileceği üzere tefsirinde *Latîf*'in “Liân” bölümüne ve bismelenin Fâtiha'dan bir

³² Ertuğrul Boynukalın'ın bu görüşü şu eserden nakledilmiştir: Ali Yüksek, “Mutlak Müçtehitlerden İmam Taberî'nin İctihat ve Mezhep Taassubu Hakkındaki Tutum ve Görüşleri”, *Kur'an ve Toplumsal Bütünleşme (Mezhepler ve Dini Gruplar Arası İlişkiler)*, (2015), 186.

³³ Bazı kaynaklarda bu isim, eserin bir diğer ismi olarak geçer ancak doğrusu *Latîf*'in bir bölümü olduğudur. Nitekim *Latîf*'in bir bölümü olduğunu zikreden kaynaklar da vardır; bk. İbn Asâkir, *Târîhu medîneti Dimaşk*, 52/196; Makrizî, *el-Mukaffa'l-kebir*, 5/484; Dâvûdî, *Tabakâtü'l-müfessirin*, 2/115; ayrıca bk. Naif Yaşar, “Taberî'nin Fıkha ve Neshe Yaklaşımı”, *The Journal of Academic Social Science Studies* 40 (2015), 323; Yunus Yalçın, *Ahkâm Âyetleri Bağlamında Fıkıh-Kıraat İlişkisi: Taberî ve Cessâs Örneği* (Elazığ: Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2022), 28.

âyet olup olmadığına da değinmiştir. *Tehzibü'l-âsâr*'da “Kitabü'z-zekât”³⁴ “Haber-i vâhid”³⁵ ile *Mu'cemü'l-üdebâ*'da bunlara ilave noterliğe dair “Emsiletu'l-udûl mine'l-Latîf”, “Libâs”, “Ümmehâtü'l-evlâd” ve “Şürb” bölümlerinin olduğu ifade edilir.³⁶ *İhtilâfü'l-fukahâ*'da mükâtebin kefâletiyle ilgili hususlarda da *Latîfe* atıf yapar. Her ne kadar *İhtilâf*ı önce yazdığı bilirse de buradan iki kitabın en azından bir kısmının eş zamanlı yazıldığı anlaşılmaktadır.³⁷ Tefsirinde *Latîfe* ve özellikle onun bir bölümü olan “Kitâbü'l-beyân'a” yaptığı atıflara ilişkin aşağıda verilen misaller ile eserin içeriği hakkında bilgi verilmektedir.

3.1. en-Nâsîh ve'l-Mensûh

Taberî'ye göre nesih, âyetin hükmünün değiştirilip yerine yeni bir hükmün konulması ya da âyetin hükmünün kaldırıldıktan sonra yerine yeni bir âyet ikame edilmemesidir. Ona göre nesih; emir, nehiy ve ibâha alanlarında geçerlidir ancak bir haber mahiyeti itibari ile emir ya da nehiy gibi neshin câri olduğu bir ifade olursa o zaman o haberde de nesih söz konusu edilebilir.³⁸ Nâsîh ve mensûh olduğu ifade edilen âyetlerin istisna mânası taşınması veya umûm-husûs ya da mücmel-müfesser olması gibi herhangi bir tevil yoluyla birleştirilebilmeleri mümkünse aralarındaki nesih iddialarını reddeder. Fakat bu mümkün değilse ve âyetler arasında mutlak bir tearuz olup hiçbir te'vil yoluyla birleştirilmeleri söz konusu değilse o vakit neshe başvurur.³⁹ Konuyla ilgili “Kitâbü'l-beyân'a” atıf yaptığı bazı misaller şöyledir:

Bakara sûresindeki “Doğu da Batı da Allah'ındır. Nereye dönerseniz Allah'ın yüzü işte oradadır.” mealindeki 115. âyet kimi müfessirlere göre “Nereden yola çıkarsan çık, (namazda) Mescid-i Haram'a doğru dön.”⁴⁰ âyetiyle neshedilmiştir. Taberî, bu âyetin neshedildiğini kabul etmez ve şöyle der: “Nereye dönerseniz Allah'ın yüzü işte oradadır.” âyetiyle ‘Yüzünüzü namazınızda her nereye çevirirseniz orası kibleinizdir’ mânasının kastedildiğine dair kabul edilecek bir delil yoktur. Umûmî mâna üzere gelen bu âyetle eğer namazda kibleye yönelme kastedilmişse anlamın buna işaret edip diğer anlamları kapsamadığının söylenememesi ve şayet dua kastedilmiş ise bu anlamın da diğer tüm mânaları içermesi sebebiyle âyet mensûh olamaz. Biz, *Kitâbü'l-beyân an usûli'l-ahkâm* adlı kitabımızda nâsîh ve mensûhu delilleriyle açıklamıştık.” der.⁴¹

Taberî, evlenilmesi haram olan kadınların zikredildiği “İman etmedikleri sürece Allah'a ortak koşan kadınlarla evlenmeyin.”⁴² âyetinin “Daha önce kendilerine kitap verilenlerden iffetli kadınlar da mehirlerini vermeniz kaydıyla; evlenmek, zina etmemek ve gizli dost tutmamak üzere size helâldir.”⁴³ âyetiyle neshedildiğini kabul etmez ve “Bu tefsirimizde farklı bir yerde ve *Kitâbü'l-latîf anî'l-beyân* adlı eserimizde akıl yürütmeye iki âyet ya da haberden herhangi birinin

³⁴ Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr et-Taberî, *Tehzibü'l-âsâr: Müsnedü Ömer b. el-Hattâb*, haz. Mahmûd Muhammed Şâkir (Kahire: Matbaatü'l-Medenî, 1982), 1/64.

³⁵ Taberî'ye göre hilalin görülmesi meselesinde haber-i vâhid dinde esas alınır; bk. Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr et-Taberî, *Tehzibü'l-âsâr: Müsnedü Abdullah b. Abbas*, haz. Mahmûd Muhammed Şâkir (Kahire: Matbaatü'l-Medenî, 1982), 2/770.

³⁶ Hamevî, *Mu'cemü'l-üdebâ*, 2459. Ayrıca bk. Hüfî, *et-Taberî*, 92; Yalçın, *Ahkâm Âyetleri Bağlamında Fıkıh-Kıraat İlişkisi*, 29.

³⁷ Muhammed b. Cerîr et-Taberî, *İhtilâfü'l-fukahâ* (Beyrut: Dârü'l-Kütübü'l-İlmiyye, 1420/1999), 213, 265, 271.

³⁸ Mesela “Ey Rabbim! Tıpkı küçükken beni yetiştirdikleri gibi sen de onlara merhamet et.” (el-İsrâ 17/24) âyetinin “Cehennem ehli oldukları açıkça kendilerine belli olduktan sonra, yakınları dahi olsalar Allah'a ortak koşanlar için af dilemek ne Peygambere ne de mü'minlere yaraşır.” (Tevbe 9/113) âyeti ile neshedilmesini doğru bulmaz zira ilk âyetteki “vâlideyn” hâs bir ifade olup onunla mü'min anne-baba kastedilmiştir; bk. Muhammed b. Cerîr Taberî, *Câmiu'l-beyân an te'vili âyi'l-Kur'an*, thk. Abdullah b. Abdülmuhsin et-Türkî (Kahire: Dâru Hecer, 1422/2001), 14/555.

³⁹ Taberî, *Câmiu'l-beyân*, 2/457-458; ayrıca bk. Aydın, *Taberî'nin Kur'an'ı Yorumlama Yöntemi*, 40; Mustafa Güvenc, *Taberî Tefsirinde Ahkâm Âyetlerine Yaklaşımlar* (Ankara: Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2020), 328; Yaşar, “Taberî'nin Fıkıh ve Neshe Yaklaşımı”, 129, 331; Temmâm Kemâl Mûsâ eş-Şâir, *Menhecü'l-İmâm İbn Cerîr et-Taberî fi't-tercîh beyne ekvâli'l-müfessirîn* (Nablus: Câmîatü'n-Necâhi'l-Vataniyye, Yüksek Lisans Tezi, 2004), 61-62.

⁴⁰ el-Bakara 2/149.

⁴¹ Taberî, *Câmiu'l-beyân*, 2/457-458.

⁴² el-Bakara 2/221.

⁴³ el-Mâide 5/5.

diğerinin hükmünü neshettiğine dair hüküm vermenin söz konusu olmadığını bunun ancak kesin bir haberle mümkün olduğunu, burada ise böyle bir haberin bulunmadığını açıkladık” der. Allah, Müslüman erkeklere iffetli Ehl-i kitabın kadınlarıyla evlenebilme iznini Mâide sûresi 5. âyette bildirmiştir. Bakara sûresindeki bu âyette ise müşrik olanlarla evlenilmesi yasaklanmıştır. İki âyet arasında nâsih-mensûh ilişkisinin olduğuyla ilgili kesin bir haber ve delilin olmaması sebebiyle “Bu âyet, şu âyeti neshetti” diyenin sözü, ona göre delilsiz bir iddiadan ibarettir.⁴⁴

Taberî, Bakara sûresi 256. âyette zikredilen “*Dinde zorlama yoktur.*” ifadesinin Ehl-i kitap’tan Yahudi ve Hıristiyanlar ile Mecûsiler ve hak dine karşı bir dini tasdik eden ve cizye alınanların tamamını kapsadığını söyler. Dolayısıyla âyet mensûh değildir. “*Latîf* adlı kitabımızda delilleriyle açıkladığımız gibi nâsih ancak, mensûhun hükmünün zıttıysa, onunla çelişiyorsa ve bu iki âyetin aralarının bulunması mümkün değilse nâsih olur. Şayet âyetin emir ve nehye dair zâhiri umûm, bâtını ise husûs ifade ediyorsa nâsih veya mensûh olması söz konusu değildir. Buna göre cizye ödeyen hiç kimse din konusunda zorlanamaz ve bu âyette de bunun hilafına yorum yapacak bir delil yoktur. İslâm’ın hükmüne razı gelip cizye ödemeyi kabul eden hiç kimse İslâm’a girme konusunda zorlanamaz. Bu âyetin hükmünün savaş izni hükmüyle mensûh kılındığını iddia edenin sözünün de hiçbir mânası yoktur.” der.⁴⁵ İbn Abbas’tan (ö. 68/687) rivayet edildiğine göre âyet ensârdan çocuklarını İslâm’a girmeleri için zorlayan bir grup hakkında inmiştir. Taberî bu rivayetle ilgili “İbn Abbas’ın bu sözünün sıhhati kesin değildir. Ancak âyet hâs, özel bir şey hakkında inmiş sonra hükmü, indirildiği mânaya uyan her şeyi kapsayan âm olmuştur.”⁴⁶ şeklinde cevap verir. Âyetin niçin mensûh olmadığını muhtemel soruları yanıtlayarak izah eder ve âyeti mensûh kabul etmeden önce imkân dahilinde ise tahsîse gitme gibi diğer ihtimalleri değerlendirir.

“*Şayet bir dâva için sana başvururlarsa, istersen aralarında hüküm ver, istersen onları kendi hallerine bırak.*”⁴⁷ âyetinde Müslüman hakimlerin, İslâm toplumunda anlaşmalı statüde olan gayri müslimler kendilerine hüküm vermek için başvurduklarında onlar hakkında karar verip vermemekte serbest olduklarını ve nitekim âyette Resûlullah’ın bu hususta serbest bırakıldığını söyleyen Taberî, âyetin “*Onların arasında Allah’ın indirdiği ile hükmet!*”⁴⁸ âyeti ile neshedildiğini söyleyenlere katılmaz. “Biz ‘Kitâbü’l-beyân’da’ delilleriyle açıkladık ve neshin olması için, nesh edenin mensûh kılacağı âyeti tüm anlamlarıyla neshetmesi ve iki hükmün arasının herhangi bir şekilde telif edilememesinin gerektiğini söyledik. Burada tekrar etmeye lüzum görmüyoruz.” der.⁴⁹

Bir diğer misal “*Gözler O’nu göremez, fakat o gözleri görür*”⁵⁰ âyetine ilişkin izahlarıdır: “Şayet bize *لَا تُدْرِكُهُ الْأَبْصَارُ* ifadesini *لَا تَرَاهُ الْأَبْصَارُ* mânasında olduğunu niye kabul etmiyorsunuz?” derlerse deriz ki ‘Çünkü Allah kitabında yüzlerin kıyamet gününde Allah’a bakacaklarını söylemiş, Resûlullah da ümmetine kıyamet günü Rablerini tıpkı ayın on dördünde görüldüğü ve bulutun olmadığı gün güneşin görüldüğü gibi göreceklerini haber vermiştir.’ Allah ‘*O gün birtakım yüzler ıslıl ıslıl parlar. Rablerine bakarlar.*’⁵¹ buyurdu. Bu âyetteki ‘nazar’ da gözlerin Allah’ı görmesidir. Allah’ın kitabının bir kısmı diğerini onaylar.” demektedir. Aynı zamanda bu iki âyet emir değil

⁴⁴ Taberî, *Câmiu’l-beyân*, 3/715.

⁴⁵ Taberî, *Câmiu’l-beyân*, 4/553.

⁴⁶ Taberî, *Câmiu’l-beyân*, 4/553-554.

⁴⁷ el-Mâide 5/42.

⁴⁸ el-Mâide 5/49.

⁴⁹ Taberî, 8/445-446.

⁵⁰ el-En’âm 6/103.

⁵¹ el-Kiyâme 22-23.

haber ifade eder ve ona göre iki haberden birinin diğerini neshetmesi caiz değildir. Zira hârici bir sebep olmadıkça haberlerde nesih söz konusu değildir. Taberî bu konuyu *Latîfû'l-beyân an usûli'l-ahkâm* ve diğer kitaplarında açıkladığını ifade etikten sonra cennetliklerin âhirette Rablerine gözleriyle bakacaklarını fakat onu tam ihata edemeyeceklerini de ekler.⁵²

Son bir misal ise onun "*Hurma ağaçlarının ve üzüm asmalarının meyvelerinden hem sarhoşluk veren bir içki hem de güzel bir rızık elde edersiniz.*" mealindeki Nahl sûresi 67. âyette geçen "شكراً: Seker" kelimesine ilişkin açıklamalarından verilebilir. Müfessirler bu kelimeyi farklı şekillerde tefsir etmişlerdir. "Seker" ifadesinin "sarhoşluk veren içecek" olduğunu söyleyenlere göre âyet mensûhtur. Taberî ise içeceklerden sarhoşluk verenin haram olduğunu *Latîfû'l-kavl* isimli kitabında açıkladığını ve bu âyetin ise neshedildiğini söylemenin uygun olmadığını belirtir. "Seker" Araplara göre tat veren şeylerin hepsidir ve Kur'an onların dili üzere indirilmiştir. Âyetin kendisinde mensûh olduğuyla ilgili bir delil bulunmadığı gibi Resûlullah'tan gelen bir haber ya da ümmetin icmâi da yoktur. Buna göre bu âyetteki "seker" tıpkı Arapların kullanımında olduğu gibi hurma ve üzümünden elde edilen içmesi helal olan içecektir.⁵³

Sonuç olarak, onun *Câmiu'l-beyân*'da *Latîfe* yaptığı atıflarda en çok üzerinde durduğu konunun nâsîh-mensûh olduğu görülmektedir. Taberî usûl açısından neshi kabul etmekle birlikte adeta son çare olarak neshe başvurmakta ve âyetlerin arasını telif etmeye çalışmaktadır. Nesih olduğunu kabul ettiği âyet sayısı da esasen fazla değildir.

3.2. Âm-Hâs

Taberî'nin tefsirindeki temel ilkelerinden biri zâhire uymadır. Ona göre aslolan zâhirî mânadır, batînî mânâ ise ârızîdir ve zâhiri âm ifade eden bir nas, bağlayıcı bir delil olmadıkça tahsis edilemez.⁵⁴ "Bağlayıcı bir delil bulunmadıkça kelâmın mânasını meçhul olan batına değil marûf olan zahire hemletmek gerekir." O, zâhir ve bâtına genel olarak İmâm Şâfiî'nin kullandığı mânâyı verir. "Zâhir, Arap'ın kelimadan anladığı mânâ, bâtın ise fıkıh ve istinbat yoluyla anlaşılan mânâdır." Nesih ve tahsis gibi hususlar batına girer. Buna göre Taberî bâtını, işârî gelenekteki bâtın anlamında değil usulcülerin müevvel kavramı yerine kullanır.⁵⁵

Tefsirinde konuyla ilgili birçok misal vardır ve bir kısmında *Latîfe* atıf yapmaktadır. Örneğin Allah'a çocuk isnadının eleştirildiği âyetin devamındaki "*Hepsi de O'na saygıyla boyun eğmiştir.*"⁵⁶ kısmını iman edenlere tahsis edip onun âm mânâ içermediğini ileri sürenleri eleştirmektedir. "Daha önce 'Kitabü'l-beyân' adlı kitabımızda açıkladığımız üzere zâhiri âm olan bir lafzın bir delil olmadıkça hâs mânâ içerdiğini söylemek caiz değildir. Bu âyet Allah'ın, yerler ve gökler arasındaki herkes ve her şeyin gerek dilleriyle gerekse ortaya koydukları delillerle Hz. İsa'yı Allah'ın oğlu kabul edenleri yalanladığını haber verdiği bir âyettir." demektedir. Ona göre sadece Müslümanlar değil, istesin ya da istemesin (*tav'an* ya da *kerhen*) herkes Allah'a boyun eğer.⁵⁷

⁵² Taberî, *Câmiu'l-beyân*, 9/461-462.

⁵³ Taberî, *Câmiu'l-beyân*, 14/285. Farklı misaller için bk. a.mlf., *Câmiu'l-beyân*, 10/35-36; 11/186. Nâsîh-mensûha *Tehzîb*'de de atıf yapar; bk. Taberî, *Tehzîbü'l-âsâr*, 1/283.

⁵⁴ Aydın, *Taberî'nin Kur'an'ı Yorumlama Yöntemi*, 36; Şâir, *Menhecü'l-İmâm*, 116, 125. Taberî tefsiri özelinde Kur'an'da umum-husûs konusunu ele alan bir doktora tezi bulunmaktadır; bk. Murad Sadykov, *Kur'an Tefsiri Açısından Umûm ve Husûs: Taberî Tefsiri Örneği* (Sakarya: Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2019).

⁵⁵ Aydın, *Taberî'nin Kur'an'ı Yorumlama Yöntemi*, 89-91, 97; Güvenç, *Taberî Tefsirinde Ahkâm Âyetlerine Yaklaşımlar*, 324-324.

⁵⁶ el-Bakara 2/116.

⁵⁷ Taberî, *Câmiu'l-beyân*, 2/464.

Allah Teâlâ'nın “*Bir şeyi yaratmak isteyince, sadece ‘Ol!’ der, o da hemen oluverir.*”⁵⁸ âyetinin zâhirinin umûm ifade ettiğini söyleyen Taberî, “Daha önce ‘Kitâbü'l-beyân an te'vîli'l-ahkâm’ adlı kitabımızda açıkladığımız üzere delilsiz bir tevillle âyeti zâhiri mânasından bâtinî bir mânaya götürmek caiz değildir. Allah mevcut olan bir şeye, onu yaratmak istediği zaman, var olmasını istediği anda sadece {كُنْ} Ol! der. Onun var etmeyi istediği şeyin var olması, o şeyi yaratmayı dilemesinin önüne geçmez; var olmasını emretmesi de olmasını istediği o şeyden sonra olmaz. Bir şeyin var olmasının emredilmesi o ancak mevcut iken caizdir. Mevcudun var oluşu da ancak onun emredilmesi ve murad edilmesiyle olur” der. Bu görüşüne “*Sonra sizi yerden (kalkmaya) bir çağırды mı, bir de bakarsınız ki (dirilip) çıkıyorsunuz.*”⁵⁹ âyetini misal getirir. Ona göre insanların kabirlerinden çıkışı Allah'ın onları kabirlerinden çıkmaya çağırmasıyla birlikte gerçekleşir, ne bu çağrıdan önce ne de sonra. İşte Allah'ın mevcut olmayana emretmesinin caiz olmadığını gerekçe göstererek “Bu âyetin hâs mâna içerdiğini söyleyenin iddiası yersizdir” diyerek görüşünü izah etmektedir.⁶⁰

Taberî, Bakara sûresi 233. “*Anneler, emzirme süresini tamamlamak isteyen babalar için çocuklarını iki tam yıl emzirirler.*” mealindeki âyette, çocuğun en üst emzirilme süresinin bildirildiğini söyler. Aynı zamanda “Kitâbü'l-beyân an usûli'l-ahkâm'da” delilleriyle açıkladığını belirterek âyetteki “çocuklar” kelimesinin umûm ifade ettiğini açıklar. Allah'ın kitabında ya da sünnette tahsise dair bir beyan olmadığı için altı ya da dokuz aylık diye tahsis edip diğerlerini hükmün dışında bırakmak doğru değildir.⁶¹

3.3. İcmâ

Tefsirde icmâ vurgusunu en çok yapan isimlerin başında Taberî gelmektedir.⁶² İcmâ ile sağlanan bilgi ona göre bağlayıcıdır ve verilecek hüküm için kuvvetli delil mesabesinde. Üstelik icmâ olduğu zaman zâhir ve âm lafızlar tahsis edilebilir, bâtinî anlama da gidilebilir. Taberî kimi zaman selefin icmâ olduğunu söylediği hususa muhalif gelen rivayeti, icmâ bozan bir rivayet olarak kabul etmemekte aksine rivayeti icmâ ters olduğu için sahih görmemektedir. Dolayısıyla onun icmâ ile çoğunluğun görüşünü kastettiği söylenebilir.⁶³ Sadece amelî hükümlerde değil, sebab-i nüzûl ve mübhemât gibi hususlarda da icmâ delil görür.⁶⁴ Kıraatler arası tercihte bulunurken de yine icmâ esas alabilmektedir.⁶⁵

Muhammed b. Dâvûd el-İsfehânî (ö. 297/910) *Kitabül-vusûl* adlı eserinde Taberî'nin “Onlar icmâ ettiler, hüccet de bu icmâ üzerine şekillendi” sözüne istinaden onun icmâ, sadece sekiz kişinin icmâından (Ebû Hanife, Malik, Şâfiî vd.) ibaret gördüğünü söyleyenleri eleştirir ve “Taberî'nin *Latîf* ya da *İhtilâf* risâleleriyle daha başka eserlerinde icmâin, ashâbın üzerinde icmâ ettikleri hususlardan tevatüren gelenden ibaret olup kıyas yoluyla ulaşılmış bir re'y olmadığı yönündeki düşüncesini okumuş olsaydı, bu iddia ettiğinin hata olduğunu bilirdi.” der.⁶⁶ Buna besmelenin Fâtiha'dan bir âyet olup olmadığıyla ilgili izahları örnek verilebilir. Hadis hafızı İbnü'l-Kayserânî (ö. 507/1113), *Mes'eleü't-tesmiye* adlı eserinde, besmeleyi namaz haricinde okumanın sünnet

⁵⁸ el-Bakara 2/117.

⁵⁹ er-Rûm 30/25.

⁶⁰ Taberî, *Câmiu'l-beyân*, 2/469-470.

⁶¹ Âm-hâs konularında *Latîf*'e atıp yaptığı diğer âyet tefsirleri için bk. Taberî, *Câmiu'l-beyân*, 2/101; 4/102-103; 6/576-578; 8/54; 14/585.

⁶² Muhammed b. Abdülazîz b. Ahmed el-Hudayrî, *el-İcmâ fi't-tefsîr* (Riyad: Dârü'l-Vatan, 1416), 126.

⁶³ Aydın, *Taberî'nin Kur'an'ı Yorumlama Yöntemi*, 159-160.

⁶⁴ Taberî, *Câmiu'l-beyân*, 1/275, 17/197; ayrıca bk. Aydın, *Taberî'nin Kur'an'ı Yorumlama Yöntemi*, 155.

⁶⁵ Örneğin bk. Taberî, *Câmiu'l-beyân*, 3/679, 732; 5/435, 600.

⁶⁶ Hamevî, *Mu'cemü'l-üdebâ*; 2458.

olduğuna dair babında Taberî'nin, *Latîfû'l-kavl* kitabından alıntı yapar ve şunları aktarır: "Nebi'den (sav) gelen rivayetlerin birbirini desteklediği üzere o, kıraatine [besmele olmaksızın] 'Hamd, âlemlerin Rabbinedir' diyerek başladı. Şayet birisi besmelenin Fâtiha'dan olduğunu zanneder ve diğer sûrelere de aynı hükmü uygularsa, bu icmâa uygun olmaz."⁶⁷ Halbuki besmelenin Fâtiha'dan bir âyet olup olmadığı konusunda ihtilaf vardır. Buna rağmen Taberî'nin bu konuda icmâ olduğunu dile getirmesi, onun icmâi çoğunluğun tercihinden ibaret gördüğünü göstermektedir. Diğer taraftan Şâfiî gelenekten gelen ve uzun süre Şâfiî mezhebine göre fetva veren Taberî'nin, bu konuda İmâm Şâfiî ve ashâbının tercihi üzere besmelenin Fâtiha'dan bir âyet olduğunu kabul etmesi beklenirken o, Hanefî mezhebinin görüşü üzere bir tercihte bulunmuştur. Tefsirinde bu konuya değinirken *Latîf*'te delilleriyle anlattığını söylemiştir.⁶⁸ Bu da onun görüşlerini tespit açısından *Latîf*'in önemini göstermektedir.

Taberî'nin "*Kim yanlışlıkla bir mümini öldürürse, cezası, mümin bir köleyi azat etmesi ve ölenin ailesine diyet ödemesidir.*"⁶⁹ âyetinde öldürenin âkilesi (baba tarafından olan erkek akrabaları) hakkında, altın ile muamele yapıyorlarsa, ölenin mirasçılarına 1000 dinar altın, gümüş ehli ise 12000 dirhem gümüş vermesi gerektiğini ve bunun Allah'ın peygamberinin diliyle koyduğu farz olduğunu söyler. Aynı şekilde ailesi deve ile muamele yapanlar için de devenin verilmesi farzdır. Ona göre, tüm belde ulemâsı her asır ve zamanda bu konuda icmâ etmiştir ve aralarında farklı düşünenler, şaz kalmış azınlıktır. Bu sebeple 1000 dinarın üzerine çıkılmaz, bundan az bir sayı da söylenmez. Bu konuda icmâ olduğunu ve hüccetin de o icmâ üzere şekillendiğini gerekçeleriyle *Latîfû'l-kavl*'de açıkladığı kaydını düşer.⁷⁰

3.4. Kıyas

Bilinenden hareketle bilinmeyene ulaşmak anlamındaki kıyas, Taberî'ye göre üzerinde ittifak olan bir asl ile yapılır. Tefsirinde, ele aldığı konuya ilişkin hüccet kabul edilebilecek bir asl veya kıyas olup olmadığını sorgular. Kıyasın nerelerde kullanılacağıyla ilgili açık bir bilgi vermese de ele aldığı o konunun kıyasla bilinip bilinmeyeceğini ifade eder.⁷¹

En'âm sûresi 121. âyette Allah'ın adı anılmadan kesilen ve yenmesi haram olan hayvanlarla ilgili müfessirlerin farklı görüşlerini aktarır ve ardından kendi tercihini *Latîfû'l-kavl* isimli kitabında açıkladığını söyler. Ona göre burada kastedilen, Arapların ilah edindikleri putları için kestiği hayvanlar, kendiliğinden ölenler ve kestiği haram kabul edilen kişinin kestikleridir. Bu âyette Müslümanın Allah'ın adını zikretmeyi unutarak kestiği hayvanın kastedildiğini söyleyen görüş hatalıdır. Şâz olması ve icmâ edilmiş görüşten ayrılması sebebiyle yanlış olduğu gibi kıyas açısından da fâsiddir.⁷² Hanefîler'e göre, kasıtlı olarak Allah'ın adı anılmadan kesilen hayvanın yenilmesi haramdır. Şâfiîler'e göre Allah'tan başkası adına kesme niyeti olmadığı müddetçe ister unutarak ister unutmadan olsun Allah'ın adı anılmasa da haram değildir. İmâm Mâlik ise unutarak ya da kasten Allah'ın adı anılmadan kesilen hayvanın etinin haram olduğu kanaatindedir.⁷³ Buna

⁶⁷ Ebü'l-Fazl Muhammed b. Tâhir el-Makdisî İbnü'l-Kayserânî, *Mes'ele'tü't-tesmiye*, thk. Abdullah b. Ali Mürşid (Cidde: Mektebetü's-Sahâbe, ts.), 69.

⁶⁸ Taberî, *Câmiu'l-beyân*, 1/107.

⁶⁹ en-Nisâ 4/92.

⁷⁰ Taberî, *Câmiu'l-beyân*, 7/328-329.

⁷¹ Taberî, *Câmiu'l-beyân*, 3/262, 375; 4/157; 5/78; 6/600, 624, 729; 7/86, 313; 8/383. Ayrıca bk. Aydın, *Taberî'nin Kur'an'ı Yorumlama Yöntemi*, 148; Fatih Bayar, *Taberî'nin Tefsir Metodolojisi* (Bursa: Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2008), 111.

⁷² Taberî, *Câmiu'l-beyân*, 9/529.

⁷³ Fahreddin er-Râzî, *Mefâtihu'l-gayb* (Beyrut: Dârü'l-Fikr, 1401/1981), 13/177.

göre Taberî, Mâlik'in görüşünü reddetmekte ve kıyasın hangi açıdan fâsid olduğuyla ilgili izahta bulunmayıp *Latîf*'te açıkladığını söylemekle yetinmektedir.

Taberî, "*Zinâ isnadıyla suçlanan kadına gelince, kocasının yalan söylediğine dâir her defasında Allah adına yemin ederek dört kez şahitlikte bulunursa, üzerinden ceza kalkar.*" mealindeki Nûr sûresi 8. âyette geçen "cezanın"; bekar ise celde, evli ise recm olduğunu söyler. Koca, karısının zina ettiğine dair Allah adına dört defa yemin eder. Bundan sonra kadın, suçsuz olduğuna yemin etmekten imtina ederse ona, Nûr sûresi 4. âyette buyurulduğu üzere karısına zina isnat edip dört şahit bulamayan kocaya verilen had cezası verilir. Kadına verilen bu ceza, ümmetin icmâına kıyas edilerek verilmiştir. Taberî, bu konudaki illetleri *Latîfû'l-kavl*'in "Liân" babında delilleriyle açıkladığını ifade eder.⁷⁴

3.5. Emir ve Haber İfadelerinin Vücûbiyeti

Taberî'nin bu eserinde yer verdiği konulardan biri de emir ve haber ifadelerinin vücûbiyet ifade etmesi meselesidir. Ona göre bağlayıcı bir delil olmadıkça zâhiri emir anlamı taşıyan bir âyetin mendûb olarak değerlendirilmesi hatadır. Diğer taraftan zahiren haber ifade eden âyetler ise kimi zaman emir mânasına gelebilir.

Örneğin Enfâl sûresinde müminleri, din düşmanlarıyla savaşa teşvik eden 65-66. âyetlerde bir Müslümanın on kâfire galip geleceği yönündeki haber, ardından birinin ikisine galip gelebileceği şeklinde hafifletilmiştir. Taberî'ye göre bu âyetler, haber formunda gelen ancak emir ifade eden âyetlerdir. "*Şimdi Allah sizin için hafifletti*" ifadesi buna delalet eder. Tahfif ancak teskilden sonradır. Şayet on Müslümanın, düşmandan yüzüne galip geldiği sabit olsaydı yani haber ifade etseydi tahfiften önce onlara farz değil mendûb olurdu ve tahfifin bir anlamı olmazdı. Öncesinde teşdid yani daha zor ve meşakkatli bir hal olmasaydı herhangi bir ruhsat da söz konusu edilmezdi. Buna göre Enfâl sûresindeki 66. âyet kendinden önce geleni neshetmiştir. Taberî "Biz bunu *Latîfû'l-kavl* kitabımızda açıkladık. Allah'tan gelen her haber, kullarına amelleri yerine getirmeleri karşılığında sevap, terk etmeleri karşılığında da ceza verir. İster zâhiren ister mânen emir bildirsin fark etmez." der.⁷⁵

Müfessirler, "*Kendilerine el sürmeden ya da mehir belirlemeden kadınları boşarsanız size bir günah yoktur. Eli geniş olan gücüne göre, eli dar olan da gücüne göre olmak üzere onlara, aklın ve dinin gereklerine uygun olarak müt'a verin. Bu iyilik yapanlar üzerinde bir borçtur.*"⁷⁶ âyetindeki (وَمَتَّعُوهُنَّ) "*Müt'a verin*" ifadesinin vücûbiyeti hakkında farklı görüşler benimsemişlerdir. Kimilerine göre farziyet ifade eden bu emir, kimilerince mendûbtur. Taberî, müt'anın, boşanan her kadının hakkı olduğu ve kocanın, bu hakkı yerine getirmeye mükellef tutulduğu kanaatinde. Bu görüşünün gerekçesini "*Boşanmış kadınların örfe göre geçimlerinin sağlanması (müt'a) onların hakkıdır. Bu Allah'a karşı gelmekten sakınanlar üzerinde bir borçtur.*"⁷⁷ âyetinde müt'a verme emrinin mutlak olarak zikredilmesiyle açıklar. Diğer taraftan Bakara sûresi 237. âyette mehirleri belirlenmiş ancak birlikte olunmadan boşanılmış kadınlara mehirlerinin yarısının verileceği söylenip müt'adan bahsedilmemiştir. Buradan hareketle müt'a vermeyi emreden bu âyetin, umûm anlamda olmayıp boşanan kadınlardan özel durumu hâiz bulunanlar için geçerli olacağı yönündeki muhtemel itiraza da cevap verir. Allah'ın, kitabının herhangi bir yerinde farz olduğunu belirttiği bir şey hakkında, geçtiği her yerde mükerreren farz

⁷⁴ Taberî, *Câmiu'l-beyân*, 17/188.

⁷⁵ Taberî, *Câmiu'l-beyân*, 11/269.

⁷⁶ el-Bakara 2/236.

⁷⁷ el-Bakara 2/241.

olduğunu belirtmesinin gerekli olmayacağını ve Bakara sûresi 241. âyette herhangi bir ayırım yapılmadan boşanan her kadına müt'a denen eşyanın verilmesinin hak olduğunun beyan edildiğini söyler. وَلِلْمُطَلَّاتِ مَتَاعٌ بِالْمَعْرُوفِ حَقًّا عَلَى الْمُتَّقِينَ “Boşanmış kadınlara geçimlerini sağlamak için verilmesi gereken bir nafaka vardır ki, bu da takvâ sahibi olanlar üzerine bir borçtur.” buyrulan bu âyette “boşanmış kadınlar” ifadesi, tüm boşanmış kadınları kapsayacak şekilde âm olarak gelmiştir. Âm gelen bir âyetin delilsiz olarak “el sürülmeyen ya da mehir belirlemeden boşanan kadınlara” hâs bir mânaya hamletilmesi hatadır. Buna göre kendilerine dokunulmadan boşanan kadınların mehirlerinin yarısını almalarından sonra artık müt'a almaya haklarının olmadığını söylemek delilsiz bir iddiadır. Hem mehrin yarısını hem de müt'ayı almayı hak ettiğini söylemeye engel yoktur ve “Müt'a verin!” ifadesi açık bir emirdir. *Latîfü'l-beyân* isimli kitabında da izah ettiği gibi Allah'ın emirleri, kendisi mendûb ya da öğüt olduğunu söylemedikçe farziyet ifade eder.⁷⁸

Taberî, Safâ ile Merve arasında sa'y etmede bir mahzurun bulunmadığını bildiren Bakara 158. âyette, ikisi arasındaki sa'yin farz olduğuna yönelik bir tercihte bulunur. Resûlullah, bu vecibeyi öğretmiş ve uygulamıştır.⁷⁹ Taberî, “*Kitabü'l-beyân an usulî'l-ahkâm*”da açıkladık ki Hz. Peygamber'in amelleri, Kur'an'da farz kılınan hükümleri açıklama mahiyetindedir. Öyleyse ümmetinin de bu amelleri yapması gerekir. Resûlullah'ın Kabe'yi tavaf ettiği hususunda icmâ olduğu gibi Safa ile Merve arasında say yaptığı da icmâ vardır.” der.⁸⁰

“el-Beyân an usulî'l-ahkâm” adlı kitabına atıf yaptığı konuyla ilgili son bir misal de anlaşma ile özgürlüğüne kavuşmak isteyen köle ve cariyelerden bahseden Nûr 33. âyette فَكَاتِبُوهُمْ “İstedikleri anlaşmayı yapın” ifadesine dair tefsiri verilebilir. Bu emrin farz mı mendûb mu ifade ettiği konusunda ihtilaf vardır. Taberî'ye göre farzdır. Çünkü ifade zâhiren emir ifadesidir. Kitap veya sünnette mendûb olduğuna dair bir delil de yoktur.⁸¹

Sonuç

Çok yönlü âlimleri, mahir oldukları alanlardaki görüş ve tercihleriyle mukayeseli okumak, haklarında sahih bilgiye ulaşmak için oldukça önemlidir. Müfessir, fakih ve müverrih kimliğine sahip Taberî, İslâmî ilimlerin her birinde zirve kabul edilen ve çok hacimli eserler kaleme alan bir âlimdir. Onun bu eserlerinin hiçbiri derleme değildir. Bilakis özgün düşünceler ihtiva eden, yorum ve analize dayanan eserlerdir. *Câmiu'l-beyân* ise telifleri arasında ayrı bir yeri hâizdir. Bu tefsir sadece kendisinden önceki üç asırlık birikimi toplaması ve rivayetleri aktarması cihetiyle değil, onun kıraatlerdeki seçmeci tavrını, kendi fikhî yorumlarını, şiirle iştihadlarını, özellikle Kûfî ve Basrî dil ekollerinin görüşlerini yansıtmaları açısından daha sonraki tefsirlerde göremeyeceğimiz birçok özgünlüğe sahiptir. Bu tefsirin bir diğer önemli yanı, onun günümüze ulaşmayan eserleri hakkında fikir sahibi olmamızı sağlamasıdır.

Bu makalede, beşinci asra kadar devam eden ancak sonra müntesiplerini kaybeden “Ceririyye/Mezhebü't-Taberî” olarak anılan Taberî'nin müstakil mezhebinin usûlünü ortaya koyan ancak günümüze ulaşmayan *Latîfü'l-kavl fî ahkâmi şerâ'i'l-İslâm* adlı eseri ele alınmış, başta tefsiri olmak üzere ilgili diğer kaynaklar sayesinde sınırlı da olsa bilgi sahibi olmaya çalışılmıştır. Tefsirinde “Bu konuyu *Latîfü'l-kavl*”de açıkladığımız için burada tekrar etmeye gerek

⁷⁸ Taberî, *Câmiu'l-beyân*, 4/301-303.

⁷⁹ Taberî, *Câmiu'l-beyân*, 2/724.

⁸⁰ Taberî, *Câmiu'l-beyân*, 2/725.

⁸¹ Taberî, *Câmiu'l-beyân*, 17/278. Bu konuya *İhtilâfü'l-fukahâ*'da da yer verir ve yine *Latîfe* atıf yapar; bk. Taberî, *İhtilâfü'l-fukahâ*, 261.

görmüyoruz.” minvalinde yirmiden fazla yerde bu eserine atıf yaptığı tespit edilmiştir. Bazen bu eserin seksen üç risalesinden biri olan *Kitabü'l-beyân an usûli'l-ahkâm*'a atıf yapmaktadır. Anlaşıldığı kadarıyla o, tıpkı *Câmiu'l-beyân*'a mukaddimeyle başlaması ve tefsirindeki usûlünü bu mukaddimede ortaya koyması gibi *Latîfe* de “Kitâbü'l-beyân” ile başlayarak burada fıkıh usûlünü belirleyip ardından fûrû fıkha dair konulara geçmiştir. Zira bu kadar hacimli bir eserin tamamının usûlden ibaret olması pek makul görünmemektedir. Bazı kaynaklarda “Kitâbü'l-beyân” ismi, eserin bir diğer adı olarak geçse de doğrusunun, onun *Latîfe*'in bir bölümü olduğu kanaatine varılmıştır. Nitekim *Latîfe*'in bir bölümü olduğunu zikreden kaynaklar da mevcuttur.

Taberî'nin nesih, âm-hâs, icmâ, kıyas, emir-haber ifadelerinin vücûbiyet ifade etmesi gibi konulara dair düşünceleri müstakil başlıklar altında misallerle izah edilmiştir. Onun *Câmiu'l-beyân*'da *Latîfe* yaptığı atıflarda ve bazı usûlî izahlarında en çok üzerinde durduğu konu ise nâsîh-mensûhtur. Tefsir usûlü ile fıkıh usûlünün ortak konularından olan bu meseleler, onun tefsir yöntemini anlamak için de yol göstericidir. Her iki disiplinin usûlleri özellikle ahkâm âyetlerinin tefsirinde kesişebilmektedir. Dolayısıyla fıkıh usûlüne dair bu eserin, tefsir usûlü araştırmacıları için de önem arz ettiği söylenebilir. *Latîfû'l-kavl*'de aynı zamanda mücmel-müfesser, istihsanın reddi, haber-i vâhid konularıyla “Kitâbü'l-liân”, “Kitâbü'z-zekât”, “Emsiletu'l-udûl”, “Libâs”, “Ümmehâtü'l-evlâd”, “Şürb” ve “Kefâlet” bölümlerinin olduğu bilgisine de ulaşılmıştır.

Latîfû'l-kavl'in hicri III-IV. asırlarda yazılmış fıkıh usûlü eserlerinde tartışılan konular, meşhur fakihlerin görüşleri ve dönemin sistemleşmiş mezheplerinin tercihleri göz önünde bulundurularak değerlendirilmesi, farklı bir çalışmada ele alınabilecek konulardandır. Yine Taberî'nin öğrencilerinden fıkıh eseri yazarların tespiti ve onların üzerinde durduğu konular, Taberî'nin fıkıh usûlünü anlamaya katkı sağlayabilir. Tefsirinde “Kitâbü'l-eymân”, “Kitâbü'l-et'ime” gibi muhtelif kitaplarına yaptığı atıflardan hareketle “Bu kitaplar da acaba *İhtilâf* ya da *Latîfû'l-kavl*'in bölümü müdür?” sorusu belki yeni çalışmalarla cevaplanabilir.

Kaynakça

- Ahmed b. Hanbel, Ebû Abdullah. *el-Esâmî ve'l-Künâ*. thk. Abdullah b. Yûsuf. 3 Cilt. Kuveyt: Mektebetü Dâri'l-Aksâ, 1406/1985.
- Aydın, Atik. *Taberî'nin Kur'an'ı Yorumlama Yöntemi*. Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2005.
- Bayar, Fatih. *Taberî'nin Tefsir Metodolojisi*. Bursa: Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2008.
- Brockelmann, Carl. *Târîhu'l-edebi'l-Arabî*. çev. Abdülhalîm en-Neccâr. Kahire: Dârü'l-Maârif, 3. Basım, 1983.
- Cerrahoğlu, İsmail. "Muhammed İbn Cerîr et-Taberî ve Tefsiri". *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 16 (1968), 79-101.
- Dâvûdî, Şemsüddin Muhammed b. Ali. *Tabakâtü'l-müfessirîn*. 2 Cilt. Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, ts.
- Dülâbî, Ebû Bîşr. *el-Künâ ve'l-Esmâ*. thk. Ebû Kuteybe el-Fâryâbî. Beyrut: Dâru İbn Hazm, 1421/2000.
- Fayda, Mustafa. "Taberî, Muhammed b. Cerîr". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 39/314-318. İstanbul: TDV Yayınları, 2010.
- Güvenç, Mustafa. *Taberî Tefsirinde Ahkâm Âyetlerine Yaklaşımlar*. Ankara: Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2020.
- Hamevî, Yâkût b. Abdillâh. *Mu'cemü'l-üdebâ': İrşâdü'l-erib ilâ ma'rifeti'l-edîb*. thk. İhsan Abbas. Beyrut: Dârü'l-Garbi'l-İslâmî, 1993.
- Hatîb el-Bağdâdî, Ahmed b. Ali. *Târîhu Bağdât (Târîhu Medîneti's-selâm)*. thk. Beşşâr Avvâd Ma'rûf. 17 Cilt. Beyrut: Dârü'l-Garbi'l-İslâmî, 1422/2001.
- Hudayrî, Muhammed b. Abdülazîz b. Ahmed. *el-İcmâ fi't-tefsîr*. Riyad: Dârü'l-Vatan, 1416.
- Hüfî, Ahmed Muhammed. *et-Taberî (Silsiletü a'lâmü'l-Arab 13)*. Kahire: Vizâratü's-Sekâfeti ve'l-İrşâdî'l-Kavmî, 1382/1963.
- İbn Asâkîr, Ebû'l-Kâsım Ali b. Hasan. *Târîhu medîneti Dimaşk*. thk. Muhibbüddin Ebû Saîd Ömer b. Garâme el-Amrî. 80 Cilt. Beyrut: Dârü'l-Fikr, 1415/1995-1421/2000.
- İbn Kesîr, Ebû'l-Fida İmâdüddin. *Tabakâtü'l-fukahâi's-Şâfiyyîn*. thk. Abdülhafiz Mansûr. Beyrut: Dârü'l-Medâri'l-İslâmî, 2004.
- İbnü'l-Kayserânî, Ebû'l-Fazl Muhammed b. Tâhir el-Makdisî. *Mes'ebetü't-tesmiye*. thk. Abdullah b. Ali Mürşid. Cide: Mektebetü's-Sahâbe, ts.
- İbnü'n-Nedîm, Ebû'l-Ferec Muhammed. *Kitâbü'l-Fihrist*. thk. Rıza Teceddüd. Tahran: y.y., 1391/1971.
- İbnü's-Salâh, Takiyüddin Osman b. Salâhiddin. *Tabakâtü'l-fukahâi's-Şâfiyye*. ed. Muhyiddin en-Nevevî. thk. Muhyiddin Ali Necîb. Beyrut: Dârü'l-Beşâiri'l-İslâmiyye, 1413/1992.
- Kal'acî, Muhammed b. Revvâs. *Mevsûatü fikhî't-Taberî ve Hammâd b. Ebî Süleyman*. Beyrut: Dârü'n-Nefâis, 1415/1994.
- Kaya, Mesut. *Taberî Tefsiri'nin Kaynakları*. İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 2. Basım., 2022.
- Kehhâle, Ömer Rıza. *Mu'cemü'l-müellifin terâcimü musannifil'l-kütübi'l-'Arabîyye*. 4 Cilt. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1. Basım, 1414/1993.
- Makrizî, Takiyüddin. *el-Mukaffa'l-kebîr*. thk. Muhammed Ya'lâvî. Beyrut: Dârü'l-Garbi'l-İslâmî, 1411/1991.
- Râzî, Fahreddîn. *Mefâtihu'l-gayb*. Beyrut: Dârü'l-Fikr, 1401/1981.
- Sadykov, Murad. *Kur'ân Tefsiri Açısından Umûm ve Husûs: Taberî Tefsiri Örneği*. Sakarya: Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2019.
- Safedî, Salâhüddin Halîl b. Aybek. *el-Vâfi bi'l-vefeyât*. thk. Ahmed el-Arnaût-Tezkî Mustafa. 29 Cilt. Beyrut: Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, 1420/2000.
- Sezgin, Fuat. *Târîhü't-türâsi'l-Arabî*. çev. Mahmud Fehmi Hicâzî. 6 Cilt. Riyad: Câmîatü'l-İmam Muhammed b. Suud el-İslâmiyye, 1411/1991.
- Sübkî, Tâcüddîn Abdülvehhâb b. Alî b. Abdilkâfi. *Tabakâtü's-Şâfiyyeti'l-kubrâ*. thk. Mahmûd Muhammed Tanâhî-Abdülfettah Muhammed el-Hulv. Kahire: Matbaatü İsâ el-Bâbî el-Halebî, 1964.

- Süyûtî, Celâlüddin. *Tabakâtü'l-müfessirîn*. thk. Ali Muhammed Ömer. Medine: Vizâratü'ş-Şüûni'l-İslâmiyye, 1431/2010.
- Şâir, Temmâm Kemâl Mûsâ. *Menhecü'l-İmâm İbn Cerîr et-Taberî fi't-tercîh beyne ekvâli'l-müfessirîn*. Nablus: Câmiatü'n-Necâhi'l-Vataniyye, Yüksek Lisans Tezi, 2004.
- Taberî, Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr. *Tehzîbü'l-âsâr: Müsnedü Abdullah b. Abbâs*. thk. Mahmûd Muhammed Şâkir. Kahire: Matbaatü'l-Medenî, 1982.
- Taberî, Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr. *Tehzîbü'l-âsâr: Müsnedü Ömer b. el-Hattâb*. thk. Mahmûd Muhammed Şâkir. Kahire: Matbaatü'l-Medenî, 1982.
- Taberî, Muhammed b. Cerîr. *Câmiu'l-beyân an te'vîli âyi'l-Kur'ân*. thk. Abdullah b. Abdülmuhsin et-Türkî. Kahire: Dâru Hecer, 1422/2001.
- Taberî, Muhammed b. Cerîr. *İhtilâfû'l-fukahâ*. Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1420/1999.
- Taberî, Muhammed b. Cerîr. *Câmiu'l-beyân an te'vîli âyi'l-Kur'ân*. thk. Mahmûd Muhammed Şâkir-Ahmed Muhammed Şâkir. Kahire: Mektebetü İbn Teymiyye, 2. Basım, ts.
- Tüveycirî, Abdülazîz b. Osman vd. *el-İmâm et-Taberî: fakîhen ve müerrihen ve müfessiren ve âlimen bi'l-kıraat*. 2 Cilt. Kahire: el-Munazzamatü'l-İslâmiyye li't-Terbiye (ISESCO), ts.; Beyrut: Darü't-Takrib Beyne'l-Mezâhibi'l-İslâmiyye, 2001/1422.
- Yalçın, Yunus. *Ahkâm Âyetleri Bağlamında Fıkıh-Kıraat İlişkisi: Taberî ve Cessâs Örneği*. Elazığ: Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2022.
- Yaşar, Naif. "Taberî'nin Fıkıh ve Neshe Yaklaşımı". *The Journal of Academic Social Science Studies* 40 (2015), 321-335.
- Yüksek, Ali. "Mutlak Müçtehitlerden İmam Taberî'nin İctihat ve Mezhep Taassubu Hakkındaki Tutum ve Görüşleri". *Kur'an ve Toplumsal Bütünleşme (Mezhepler ve Dinî Gruplar Arası İlişkiler)*. ed. Hayati Hökelekli-Vecdi Bilgin. 175-196. Bursa: Bursa Büyükşehir Belediyesi, 2015.
- Yüksek, Ali. "Taberî Mezhebinin Ortaya Çıkışı ve Karakteristik Özellikleri". *İslâm Hukuku Araştırmaları Dergisi* 26 (2015), 455-482.
- Zehebî, Şemsüddin Muhammed b. Osman. *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*. thk. Şuayb el-Arnaût. 25 Cilt. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1417.
- Zehebî, Şemsüddin Muhammed b. Osman. *Târîhu'l-İslâm ve vefeyâtü'l-meşâhiri ve'l-a'lâm*. thk. Beşşâr Avvâd Ma'rûf. 17 Cilt. Beyrut: Dârü'l-Garbi'l-İslâmî, 2003.
- Zühaylî, Muhammed. *el-İmâm et-Taberî: şeyhu'l-müfessirîn ve umdetü'l-müverrihîn ve mukaddemü'l-fukahâi'l-muhaddisîn sâhibü'l-mezhebi'l-Cerîrî*. Dımaşk: Dârü'l-Kalem, 2. Basım, 1420/1999.